

NÁRODNÍ KNIHOVNA – POJEM, FUNKCE A VÝZNAM PRO SPOLEČNOST NA PRAHU 21. STOLETÍ

Eva Němcová
Národní knihovna ČR
Eva.Nemcova@nkp.cz

Poznámka redakce: Příspěvek je výtahem ze stejnojmenné diplomové práce (NĚMCOVÁ, 2003), která byla v roce 2003 obhájena na Ústavu informačních studií a knihovnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

„Národní knihovny jsou vlastně skoro jako psi: psi také vyjadřují obrovskou rozmanitost, přesto v nich všech nějakým způsobem poznáváme psy. Je-li třeba další analogie, je možné říct, že se národní knihovny pohybují mezi taraci a čivavami, mezi uhlašenými čistokrevnými psy a hladovými voříšky – pro jistotu je třeba také říct, že mezi nimi nejsou ani chrti, ani pitbullteriři. Některé jsou velmi starými psy, jiné spíše štěňaty. Některé jsou mírně přátelské, k jiným je potřeba se přibližovat s opatrností. Většina nemá ráda děti. Cokoliv je řečeno o národních knihovnách (nebo psech), nelze téměř určitě použít na dva různé zástupce. Jediná věc, kterou mají (psi i národní knihovny) společnou, je, že všichni mají velké chutě.“¹⁾
(LINE, 2001, s. 44).

Vymezení pojmu „národní knihovna“

Úvodní citát jedné z nejvýraznějších osobností z prostředí národních knihoven plně vystihuje podstatnou charakteristiku národních knihoven v celosvětovém měřítku, kterou je jejich značná rozdílnost. Podle studie Grahama P. Cornishe z roku 1991 se národní knihovny dokonce shodují pouze ve třech rysech: **jsou financovány z největší části z veřejných prostředků, jsou otevřeny veřejnosti a působí jako hlavní archiv tištěného materiálu produkovaného v určité zemi či týkajícího se určitého regionu** (CORNISH, 1991, s. 2). Navíc ani tyto rysy, jak uvádí sám G. P. Cornish, nejsou v jednotlivých částech světa zcela identické.

A právě značná rozdílnost mezi jednotlivými národními knihovnami v minulosti vedla a v současnosti stále vede k tomu, že je jen velmi obtížné definovat národní knihovny a jejich funkce v obecné rovině. Ve snaze nalézt společné znaky národních knihoven a vytvořit jejich definici bylo v průběhu minulého století učiněno několik pokusů. Vedle rozsáhlých srovnávacích studií Arundella Esdaileho z let 1934 a 1957 (ESDAILE, 1934, 1957) byla tato otázka řešena i na několika symposiích a kongresech. První definici národních knihoven se však podařilo přijmout až v roce 1970 na 16. všeobecné konferenci Organizace spojených národů pro výchovu, vědu a kulturu UNESCO.

V definici UNESCO byly národní knihovny vymezeny jako „knihovny, které jsou bez ohledu na svůj název zodpovědné za získávání a uchovávání kopií všech významných publikací vydaných v dané zemi a působí jako ‘depozitní’ knihovna, buď dle zákona, či dle jiných rozhodnutí. Obvykle budou též vykonávat některé z následujících funkcí: vytvářet národní bibliografii, uchovávat a udržovat aktuální rozsáhlý a reprezentativní fond zahraniční literatury včetně knih o dané zemi, působit jako národní bibliografické informační centrum, sestavovat souborné katalogy, publikovat retrospektivní národní bibliografii. Knihovny, které jsou nazývány ‘národními’, ale jejichž funkce neodpovídají výše uvedené definici, by neměly být zahrnuty do kategorie ‘národních knihoven’“ (citováno podle: SCHICK, 1971, s. 8–9).

V roce 1987 byla definice UNESCO z roku 1970 víceméně potvrzena v publikaci *Guidelines for national libraries* (Směrnice pro národní knihovny), kterou pro UNESCO zpracoval Guy Sylvestre (SYLVESTRE, 1987). Již o dva roky později však Maurice B. Line ve své studii pro UNESCO s názvem *National library and information needs: alternative means of fulfilment, with special reference to the role of national libraries* (Národní knihovna a informační potřeby: alternativní způsoby naplnění se zvláštním zřetelem k úloze národních knihoven) podrobuje systém koncentrace velkého množství funkcí do jedné centrální instituce kritice. S ohledem na rozvoj nových informačních technologií a možnosti knihovnických sítí vyzdvihuje nutnost spíše než funkce národní knihovny definovat informační potřeby, které by měly být uspokojovány na národní úrovni. Podle M. B. Linea by mělo být zváženo optimální uspokojování těchto potřeb, na kterém by se spíše než jedna centrální knihovna mělo podílet několik knihoven v zemi (LINE, 1989).

V současné době je v normě ISO 5127 *Informace a dokumentace – Slovník* z roku 2003 národní knihovna definována jako „knihovna se zvláštní odpovědností za získávání a uchovávání exemplářů publikací vydaných v dané zemi“ (ISO 5127, 2003, čl. 3.2.02). Tato definice se tedy na rozdíl od definice UNESCO omezuje pouze na její dvě základní funkce. Společně s definicí UNESCO však zdůrazňuje univerzálnost fondů národních knihoven a z kategorie národních knihoven vylučuje ty instituce, které své národní aktivity zaměřují pouze na jeden vědní obor – např. Národní lékařská knihovna v USA (US National Library of Medicine, Bethesda). Na druhou stranu pak stejně jako definice UNESCO do kategorie národních knihoven zahrnuje i ty knihovny, které primárně nepůsobí jako národní knihovny, ale které vykonávají její funkce (např. univerzitní či královské knihovny).

V souvislosti s vymezením pojmu „národní knihovna“ je nutno ještě uvést, že vzhledem k univerzálnosti svých fondů jsou národní knihovny, které odpovídají požadavkům výše uvedených definic, označovány někdy též jako „univerzální národní knihovny“. Zpravidla jsou však pojmenovávány pouze jako „národní knihovny“. Z tohoto důvodu je i v tomto příspěvku používán termín „národní knihovna“, který ale plně odpovídá pojmu „univerzální národní knihovna“.

Historie

Ačkoliv historie některých národních knihoven sahá až do 15. nebo 16. století, rozvoj skutečných národních knihoven začal až ve století osmnáctém. V tomto období

došlo v mnoha evropských státech k otevření královských sbírek veřejnosti či darování velkých soukromých sbírek národu, čímž byly vytvořeny základy pro národní knihovny.

Počátkem 19. století vznikly národní knihovny i na americkém kontinentě, kde doprovázely proces vzniku nových nezávislých států. Byly založeny národní knihovny Kolumbie, Ekvádoru a dalších států Latinské Ameriky. V 19. století měly již téměř všechny státy Evropy stejně jako i většina států Latinské Ameriky své národní knihovny. Ve 20. století pak došlo k založení dalších národních knihoven zejména po skončení 2. světové války, kdy probíhala dekolonizace Afriky a Asie. Proces zakládání nových národních knihoven pokračuje i dnes, kdy nové národní knihovny vznikají zpravidla společně s novými státy jako symboly konkrétních národních identit.

Soběstačná národní knihovna

V průběhu své více než dvoustoleté existence prodělaly národní knihovny značný vývoj. Stejně jako dnes i v minulosti byly nuceny reagovat na vnější podmínky a v jistých časových intervalech přehodnocovat i své nezákladnější charakteristiky a funkce.

Na počátku existence národních knihoven byla u většiny z nich základním principem akvizice maximální úplnost, kterou poprvé formuloval významný anglický knihovník italského původu Sir Anthony Panizzi. A. Panizzi vyjádřil myšlenku, že by Knihovna Britského muzea v Londýně (British Museum Library) měla mít nejlepší fond anglické literatury a zároveň nejlepší fond literatury všech ostatních zemí vně každé z těchto zemí (TYULINA, 1976, s. 95). Jeho cílem tedy byla maximální akvizice tištěné produkce bez ohledu na obor, původ či jazyk, která měla zajistit knihovně maximální samostatnost. Tuto filozofii postupně převzala většina národních knihoven. Jen málo z nich však ve své době mohlo konkurovat fondům Knihovny Britského muzea.

Dalším rysem národních knihoven do první poloviny 20. století byla jejich poměrně konzervativní politika ve službách veřejnosti. Většina z nich umožňovala pouze omezený přístup, který byl dán v mnohých případech historickými faktory – národní knihovny, jež vznikly na základech univerzitních knihoven, si zachovaly nejen své funkce, ale i svou klientelu, tzn. personál univerzity a studenty. Také ve vztahu k dalším knihovnám v zemi zaujímaly národní knihovny nezávislé a výjimečné postavení. Neúčastnily se meziknihovních výpůjčních služeb (dále jen MVS) ani jiných forem spolupráce. Pokusy z počátku 20. století změnit tehdejší stav byly víceméně neúspěšné.

V polovině minulého století se objevily první příznaky krize dosavadního fungování národních knihoven. Příčin této krize lze nalézt hned několik. V prvé řadě šlo o příčiny sociálního charakteru – nárůst počtu lidí zabývajících se vědou a technikou vytvořil potřebu širšího užití informačních zdrojů v čele s tištěnou produkcí. Charakteristika národních knihoven jako výjimečných, pro veřejnost spíše uzavřených institucí tedy zcela odporovala tehdejšími požadavkům. Dalším významným faktorem se stal mimořádný pokrok ve vědě a technice. Ten se významně odrazil v množství tištěných publikací, ke kterým navíc přibýly i další nosiče informací. Obrovský nárůst publikací tak začal ztěžovat veškeré operace národních knihoven, od akvizice až po zpřístupňování fondů čtenářům.

Třetí faktor, který měl velký vliv na odsunutí národních knihoven do spíše okrajového postavení, byl vznik a roz-

voj specializovaných knihoven. Zejména v oblasti uspokojování nových informačních potřeb z oblasti vědy, techniky a ekonomie měly tyto knihovny nesporné výhody oproti univerzálním (a tedy i národním) knihovnám. Základní přednosti specializovaných knihoven se týkaly obsahu jejich fondů, neboť v rámci své specializace mohly tyto knihovny získávat literaturu v mnohem větší úplnosti a navíc se mohly soustředit i na periodika, která v té době nebyla většinou univerzálních knihoven shromažďována. Nemalé výhody nabízely specializované knihovny čtenářům i v oblasti služeb – zajišťovaly poměrně rychlé dodávání dokumentů, rozvíjely referenčně-informační služby atd.

Posledním faktorem, který nutil národní knihovny přehodnocovat své funkce a aktivity, byl celosvětový trend vzájemné spolupráce knihoven a snaha vytvořit v jednotlivých zemích knihovní systémy. Přirozeným centrem systému se zdály být národní knihovny, které měly největší fondy, adekvátní finance a kvalifikovaný personál. Jejich tradiční izolace a odměřený postoj k dalším knihovnám v zemi však vedly k názorům mnohých odborníků o neslučitelnosti tradičních funkcí národních knihoven s novými knihovnicko-informačními úkoly. Národní knihovny byly považovány za statické, nehybné instituce, jejichž vrchol patří minulosti.

Na druhé straně existovaly jisté jedinečné vlastnosti národních knihoven, které bez ohledu na výhody poskytované specializovanými knihovnami do značné míry existenci národních knihoven ospravedlňovaly. V prvé řadě šlo o jejich tradiční funkci získávání a uchovávání národní produkce v co největší úplnosti. Nešlo též přehlédnout obrovské fondy zahraniční literatury, které národní knihovny v průběhu své dlouholeté existence nashromáždily a kterým se jen těžko mohly vyrovnat fondy jakékoliv jiné knihovny v zemi. Dále fondy národních knihoven obsahovaly publikace i z takových oblastí poznání, pro něž neexistovaly specializované knihovny, a publikace v méně rozšířených jazycích (TYULINA, 1976, s. 97).

Díky výše uvedeným a dalším vlastnostem, jako byl již zmiňovaný kvalifikovaný personál, přiměřené finance či bohaté referenční možnosti, se národní knihovny v mnohých zemích postupně stávaly centry celostátních knihovních systémů.

Národní knihovna jako centrum knihovního systému země

Od 50. let 20. století se v odborné literatuře hodnotily dosavadní funkce národních knihoven a hledalo se jejich vymezení ve světle nových společenských potřeb. Po založení Sekce IFLA pro národní a univerzitní knihovny (IFLA Section on National and University Libraries) v roce 1952 se problematika národních knihoven navíc stala předmětem diskusí každoročních setkání Mezinárodní federace knihovnických sdružení a institucí (International Federation of Library Associations and Institutions, dále jen IFLA). Vedle setkání IFLA se též diskutovalo o národních knihovnách i na dalších knihovnických kongresech či symposiích včetně konferencí UNESCO. A právě pod záštitou UNESCO bylo v roce 1958 ve Vídni uspořádáno Sympozium o národních knihovnách v Evropě, v rámci něhož se diskutovalo o všech podstatných problémech týkajících se národních knihoven. Všeobecným závěrem symposia bylo konstatování, že termín „národní knihovna“ pojmenovává různé typy institucí a z tohoto důvodu

prozatím nebyla formulována její definice. Spíše než definice tedy byly určeny a zhodnoceny aktivity v působnosti národních knihoven (WORMAN, 1959, s. 285).

Za hlavní úkol národní knihovny byla uznána odpovědnost za systematické získávání a uchovávání národní literatury, přičemž bylo shledáno jako nadále neudržitelné omezení pouze na tištěné dokumenty. Z dalších aktivit se pak dále diskutovalo mj. o otázce tvorby národní bibliografie (souběžné i retrospektivní), shromažďování zahraniční literatury, tvorbě souborných katalogů, národní a mezinárodní MVS atd. Ke zvláštním tématům symposia patřila rovněž otázka postavení národní knihovny v rámci knihovního systému země. V souvislosti s touto otázkou bylo doporučeno, aby národní knihovna zaujala ústřední místo v koordinaci národních knihovnických služeb a současně aby zajistila centrum, kde budou k dispozici veškeré informace o dostupnosti národních fondů.

Rozsahem účastníků i diskutovaných témat bylo symposium ve Vídni výjimečné a přelomové. I přes mnohé rozdíly jednotlivých národních knihoven se dospělo k řadě závěrů, které naznačily další směřování národních knihoven. Svým úspěchem navíc vyprovokovalo mnohá další mezinárodní setkání představitelů národních knihoven.

Z řady těchto setkání měl mimořádný význam především Regionální seminář o rozvoji národních knihoven v Asii a oblasti Tichomoří, který se uskutečnil v roce 1964 pod patronací UNESCO a filipínské vlády v Manile. Závěrem semináře bylo opětovně konstatováno, že jednotlivé národní knihovny plní rozdílné funkce. Zároveň však bylo stanoveno šest funkcí, jež by národní knihovna měla zajišťovat: „zajistit vedení mezi knihovnami v zemi, sloužit jako trvalý depozitář všech publikací vydaných v zemi, získávat další typy materiálů, poskytovat bibliografické služby, sloužit jako koordinační centrum pro kooperativní aktivity a poskytovat služby vládě“ (Regional seminar ..., 1964, s. 151).

Z hlediska vymezení funkcí národních knihoven se v polovině 60. let 20. stol. stala významnou též zpráva, kterou předložil Sekci IFLA pro univerzitní a národní knihovny anglický knihovník K. W. Humphreys. K. W. Humphreys zejména na základě rozboru aktivit čtyř v té době největších knihoven – Knihovny Britského muzea, Kongresové knihovny ve Washingtonu (Library of Congress), Leninovy státní knihovny v Moskvě (Gosudarstvennaja Biblioteka SSSR im. V. I. Lenina) a Národní knihovny v Paříži (Bibliothèque Nationale) – rozdělil funkce národních knihoven na funkce základní, žádoucí a funkce, jež nejsou nezbytně funkcemi národní knihovny (HUMPHREYS, 1966). K základním funkcím K. W. Humphreys přitom ve své studii přiřadil maximálně úplný fond literatury publikované v dané zemi, povinný výtisk, fond zahraniční literatury, publikování národní bibliografie, národní bibliografické informační centrum, publikace katalogů a výstavy. Do kategorie žádoucích zahrnul účast na MVS, shromažďování rukopisných materiálů a provádění výzkumu v knihovnictví. Mezi funkce, jež nemusí být nezbytně funkcemi národní knihovny, pak zařadil organizování mezinárodní a národní výměny knih, shromažďování literatury pro nevidomé, profesionální školení a metodická pomoc knihovnám v zemi. Svou zprávu K. W. Humphreys ukončil přesvědčením, že „národní knihovna by měla být hlavním hybatelem v knihovnických záležitostech a měla by počítat s tím, že bude vedoucí knihovnou ve všech oblastech“ (HUMPHREYS, 1966, s. 169).

Úsilí o vymezení funkcí národní knihovny v obecné rovině bylo završeno v roce 1970. Na 16. všeobecné konferenci UNESCO byla přijata výše zmíněná definice národní knihovny, která ve svém znění víceméně potvrdila funkce, které K. W. Humphreys ve své zprávě zařadil do kategorie základních funkcí. Zároveň se definice stala určitým kompromisem mezi těmi, kteří prosazovali koncentrování mnoha funkcí do jedné instituce, a těmi, jež hájili širší rozdělení funkcí v rámci knihovního systému (VITIELLO, 2001a, s. 148).

Jak naznačil předchozí text, v období od 50. do 70. let 20. století prodělaly národní knihovny obrovský vývoj. V některých zemích se postupně vypracovaly od uzavřených institucí k institucím, které byly nazývány „centry“, „vrcholy“ či „základnami“ národních knihovnicko-informačních systémů (LINE, 1998, s. 89). Překotný vývoj však již velmi záhy zpochybnil jejich nově definované funkce a role a přiměl je začít opět diskutovat o svém poslání a postavení v národních knihovnicko-informačních systémech.

Za znovuotevřením diskuse o funkcích a rolích národních knihoven lze konkrétně hledat dvě hlavní příčiny. Předně došlo k omezení financování národních knihoven ze státních rozpočtů, které snížilo schopnosti zajišťovat národní služby. Ostatní knihovny v zemi, jejichž požadavky spíše rostly než klesaly, se tak ocitly často v situaci, kdy byly nuceny pomoci samy sobě bez podpory národních knihoven jako jejich centra. Druhou příčinou byl mimořádný pokrok v oblasti informačních a telekomunikačních technologií, který nejen donutil národní knihovny přehodnotit a modifikovat naplňování i těch nejzákladnějších funkcí, ale zvýšil i možnosti spolupráce jednotlivých knihoven bez nutnosti prostředníka. Knihovny díky tomu získaly větší možnost samy mezi sebou spolupracovat např. při vytváření bibliografických záznamů či zajišťování dodávání dokumentů (LINE, 1998, s. 89). Národní knihovny tak mnohde postupně začaly ztrácet své výsostné postavení jediného centra a naopak se začaly stávat jedním z mnoha center knihovnicko-informačního systému země.

Ve snaze reagovat na nové podmínky obklopující národní knihovny bylo v období od 80. let 20. století publikováno poměrně velké množství literatury, ve které se, po stránce teoretické i praktické, znovu diskutovalo o funkcích a roli národních knihoven. Svým rozsahem a komplexností se z této literatury vyčleňují čtyři studie, jejichž vypracování iniciovala IFLA společně s Konferencí ředitelů národních knihoven (Conference of Directors of National Libraries, dále jen CDNL) a jejichž publikování bylo financováno z fondů UNESCO:

- 1 SYLVESTRE, Guy. *Guidelines for National libraries* (1987) (SYLVESTRE, 1987)
- 1 LINE, Maurice B. *National library and information needs: alternative means of fulfilment, with special reference to the role of national libraries* (1989) (LINE, 1989)
- 1 CORNISH, Graham P. *The role of national libraries in the new information environment* (1991) (CORNISH, 1991).
- 1 LOR, Peter Johan. *Guidelines for legislation for national library services* (1997) (LOR, 1997)

Cílem první studie G. Sylvestreho bylo podat co nejširší přehled aktivit, jež zajišťují národní knihovny v celosvětovém měřítku. Vycházela přitom především z potřeb méně rozvinutých států, kterým široký přehled aktivit národních knihoven a jejich rozmanité naplňování měl poskytnout možnost vybrat si pro svou zemi optimální řešení. K nalezení správného modelu v jednotlivých zemích měla současně napomoci i autorova snaha rozlišit funkce základní, žádoucí či dobrovolné. Ve své podstatě studie vycházela z definice národní knihovny stanovené UNESCO v roce 1970.

Na práci G. Sylvestreho v roce 1989 navázala a zároveň ji doplnila studie M. B. Linea. Tato studie se spíše než na zachycení v praxi existujících aktivit národních knihoven zaměřila na rozeznání těch informačních potřeb, jež je třeba uskutečňovat v jednotlivých zemích na národní úrovni. Tyto knihovnicko-informační funkce byly ve studii rozděleny do jedenácti kategorií:

1. shromažďování a uchovávání publikovaných i nepublikovaných dokumentů, které mají vztah k danému národu a jsou pro něj významné;
2. bibliografické potřeby: tvorba a přístup k záznamům o publikacích;
3. shromažďování dokumentů: národní zdroje;
4. zpřístupňování publikací;
5. výměna publikací;
6. zpřístupňování informací;
7. služby knihovnám a informačním institucím;
8. řízení a metodická pomoc knihovnám a informačním institucím;
9. plánování a koordinace;
10. vzdělávání a výchova;
11. výzkum a vývoj.

M. B. Line zvažoval různé způsoby zabezpečení jednotlivých národních informačních potřeb, srovnal je podle efektivnosti výše nákladů a v závěru navrhl optimální řešení pro země rozdílného typu. Jednou z navržených variant se stala i varianta neexistence národní knihovny v zemi, neboť jak píše Line, žádná z uvedených funkcí není toho druhu, aby si její plnění vyžadovalo existenci národní knihovny. Podle M. B. Linea je záležitostí každého státu, zda se rozhodne mít či nemít národní knihovnu. V každém případě budou, podle jeho názoru, fungovat lépe ty národní knihovny, jejichž vznik a chod bude udržován na základě důkladné analýzy knihovnicko-informačních potřeb celé společnosti, než ty, jež vzniknou pouze jako symboly jednotlivých národů.

Studie G. P. Cornishe z roku 1991 vznikla jako analýza vlivu nových informačních technologií na jednotlivé funkce národních knihoven. Podkladem pro tuto analýzu se stal dotazník, na jehož otázky odpovědělo 72 národních knihoven celého světa. Výsledky šetření ukázaly, jak odlišné jsou funkce konkrétních národních knihoven a jak odlišné jsou v různých částech světa naplňovány. Celkem bylo identifikováno následujících patnáct funkcí:

1. budovat centrální fond materiálů produkovaných v nebo o zemi či regionu, ve kterém je národní knihovna situována;
2. udržovat obsáhlý fond zahraničních publikací;
3. zajišťovat řízení knihovnických a informačních záležitostí na národní úrovni;
4. být centrem knihovnictví a hlavním hybatelem v rozvoji knihovnictví;

5. vytvářet národní informační systém za účelem zabezpečení ekonomického a sociálního rozvoje na úrovni národní i osobní;
6. získávat materiály prostřednictvím zákona o povinném výtisku;
7. působit jako národní archiv pro nepublikované materiály;
8. vytvářet bibliografické záznamy dokumentů;
9. zpřístupňovat fondy pro celonárodní potřeby;
10. zaměřit se na mezinárodní systém dodávání dokumentů;
11. působit jako národní zdroj pro netištěné materiály;
12. poskytovat národní referenční služby;
13. převzít odpovědnost za zachování národního tištěného dědictví;
14. poskytovat místo pro centrální koordinaci výzkumu v knihovní a informační vědě;
15. poskytovat národní služby pro hendikepované.

Na výše zmíněné tři studie v roce 1997 navázala práce P. J. Lora, jež se podrobně zaměřila především na legislativní otázky související s činností národních knihoven. Hlavním cílem studie bylo stát se podkladem pro přípravu či revizi legislativy národních knihovnických služeb.

Studie G. Sylvestreho, M. B. Linea a G. P. Cornishe předložily rozdílné přístupy k rozboru funkcí národních knihoven. Specifický pohled na funkce národních knihoven představil zejména M. B. Line, který zdůraznil především jejich schopnost naplňovat co nejefektivněji konkrétní národní potřeby. Jeho postoj k národním knihovnám se stal jedním z impulsů k rozpoutání dalších diskusí o funkcích a rolích národních knihoven, které přetrvávají dodnes. K ústředním tématům těchto diskusí přitom patří otázka, zda mají národní knihovny plnit role funkční, či spíše symbolické.

Současné funkce a role

Při vymezování funkcí a rolí národních knihoven v jednotlivých zemích v minulosti hrála a v současnosti stále hraje důležitou roli řada faktorů, jejichž vliv může být v konkrétních podmínkách větší či menší. O analýzu faktorů, které působí na národní knihovny dnes, se mj. pokusil Eric Wainwright ve svém článku *The national library in an electronic age : dinosaur or catalyst?* (Národní knihovna v elektronickém věku : dinosaurus nebo katalyzátor?) (WAINWRIGHT, 1993). E. Wainwright, který se zaměřuje na situaci především ve vyspělých státech s tím, že obdobný stav dříve či později nastane i v dnes méně vyspělých zemích, rozeznává čtyři hlavní faktory, působící v současné době na národní knihovny – **národní stát²⁾, ekonomický růst, technický rozvoj a sociální rovnoprávnost a spravedlnost**. Všechny faktory, které E. Wainwright identifikuje, samozřejmě ovlivňovaly národní knihovny po celou dobu jejich historie. V současné době však získávají v mnohém novou podobu či jejich význam nabývá na intenzitě, a proto je nutné si je znovu uvědomit a podrobit analýze.

Budoucnost některých národních knihoven může být i dnes, podle E. Wainwrighta, do značné míry ovlivněna vývojem samotného státu. Nedávná historie v Evropě, kde po pádu komunismu vznikly na území bývalého Sovětského svazu, Jugoslávie či Československa nové národní státy, nebo i např. národnostní hnutí v Belgii, Izraeli,

Velké Británii, Indii, ve Španělsku a jinde ukazují, že i v budoucnu budou vznikat nové národní státy a že tyto státy budou více odpovídat konkrétním národním kulturám a identitám. Lze též předpokládat, že odlišnosti v etnicitě, jazyku a kultuře budou hrát při určování hranic států významnější roli než např. užití vojenské síly, které se stává stále méně přijatelné (WAINWRIGHT, 1993, s. 113). Některé národní knihovny se tak mohou ocitnout před reálnou vyhlídkou fragmentace. Ostatní národní knihovny pak v případě, že budou chtít obhájit svou pozici národních institucí, budou nuceny zajistit, aby jejich fondy, služby i personál pokrýval celé spektrum kultur daných zemí.

Dalším faktorem, ovlivňujícím národní knihovny dnes stejně jako v minulosti, je ekonomický růst země. Za první důsledek ekonomického růstu země považuje E. Wainwright rostoucí množství gramotné populace, což má za následek zvýšené množství produkováných publikací v zemi. Vzhledem k tomu, že ke zvyšování množství publikací dochází téměř v celosvětovém měřítku, čelí národní knihovny obecně stále většímu nárůstu jednotek svých fondů. Pro národní knihovny se tak i v těch nejspělejších zemích stává velmi problematické zajistit nejen odpovídající fond zahraniční literatury (pokud shromažďování zahraniční literatury považují za jednu ze svých funkcí), nýbrž i získávání a uchovávání úplného fondu národní produkce.

Druhým důsledkem ekonomického růstu země jsou zvýšené investice státu do vzdělávání lidí i dalších oblastí, což s sebou přináší zvýšený tlak na vzdělávací i jiné státní instituce a na jejich schopnosti poskytovat přístup ke znalostem stále většímu počtu obyvatel. Výsledkem takového tlaku je vznik většího počtu knihoven ve státě. Národní knihovna v takovém prostředí nadále nepůsobí sama jako výjimečná knihovna země, ale stává se zpravidla první v systému, v němž zdroje všech ostatních knihoven převažují nad jejími vlastními zdroji. Z hlediska velikosti fondů může být národní knihovna navíc poměřována či dokonce i překonána jinými individuálními knihovnami v zemi (zpravidla univerzitními knihovnami).

Třetím důsledkem ekonomického růstu země je skutečnost, že se národní knihovny vedle rostoucího množství publikací a knihoven musí vypořádávat i s hodnotou informace jako ekonomického zdroje. Tento fakt, jenž otevírá problematiku veřejné dostupnosti a duševního vlastnictví, nutí národní knihovny přehodnocovat a hledat nové způsoby, jak udržovat svou tradiční roli, kterou je shromažďování a uchovávání materiálů pro veřejnou potřebu.

Jistá stabilita státu společně s jeho ekonomickým růstem v neposlední řadě může vyvolat diskuse o tom, které aktivity či služby by měly být financovány státem a které naopak soukromým sektorem. Dříve či později se předmětem těchto diskusí stane samozřejmě i uspokojování takových národních potřeb, jež tradičně více či méně zabezpečují národní knihovny. To, zda si národní knihovny v jednotlivých zemích zachovají své funkce a obhájí jejich financování státem, je v současné době stále více otázkou samotných národních knihoven. Jisté totiž je, že samy národní knihovny, budou-li chtít i v budoucnu dostávat peníze od státu, budou muset veřejnost i vládu opakovaně přesvědčovat o své nezbytnosti a významnosti (WAINWRIGHT, 1993, s. 114).

Zcela nebyvalý vliv na národní knihovny vedle národního státu a ekonomického růstu má technický rozvoj.

Zatímco do 80. let 20. století tento faktor ovlivňoval víceméně pouze jednotlivé zpracovatelské procesy knihoven, v současné době technický rozvoj mění charakter všech knihoven, a tedy i knihoven národních. Z tohoto hlediska se pro další vývoj knihoven zdá být rozhodující zejména rozvoj ve třech oblastech: v oblasti ekonomického uložení velkého množství textu a obrazového materiálu v elektronické formě, v oblasti národních i celosvětových komunikačních sítí a v oblasti nízkonákladového publikování, jež je podporováno zejména novodobými systémy tzv. desktop publishing (dále jen DTP).

Rozvoj ekonomického ukládání velkého množství textu a obrazového materiálu v elektronické podobě staví knihovny před skutečnost, že stále větší množství materiálů je dostupné nejen v tištěné, ale i elektronické podobě, nebo je již dostupné pouze v elektronické podobě. Knihovny se tak musí vypořádávat s kladnými, ale i zápornými vlastnostmi elektronických dokumentů. Ke kladným vlastnostem elektronických dokumentů patří jistě fakt, že mohou být v jednom časovém okamžiku využívány několika uživateli a přístup k nim je možný z jakéhokoli místa. To dává knihovnám potenciální možnost snižovat počet fyzických exemplářů, které jsou potřebné k uspokojení uživatelských potřeb. Poněkud problematictější je další vlastnost elektronických dokumentů, kterou je jejich snadná aktualizace. Samozřejmě, že z určitého pohledu je i tato vlastnost velmi pozitivní, z pohledu knihoven, které tradičně důsledně rozlišují jednotlivá vydání konkrétních děl, je však velmi problematická. Nemalé problémy způsobuje též skutečnost, že ke zpřístupnění elektronických dokumentů je nezbytné patřičné technické vybavení, které obvykle rychle zastarává. Poslední významnou vlastností elektronických dokumentů, se kterou se knihovny musí vypořádávat, je jejich snadná zničitelnost. Knihovny tak stojí před problematikou dlouhodobého uchovávání elektronických dokumentů, jež však není pouze otázkou technickou, ale přinejmenším i otázkou autorskoprávní.

Rozvoj národních i celosvětových sítí je významný v tom směru, že umožňuje vzdálený přístup k různým elektronickým dokumentům v rámci dané země i celého světa. Tento přístup navíc nemusí být nutně zprostředkovan knihovnou či jinou informační institucí, ale může být dosažen přímo samotným uživatelem. Rozvoj elektronických sítí tak na jedné straně knihovnám dává možnost nabízet stále nové a lepší služby, na druhé straně však jakoby zpochybňoval jejich další existenci. V této atmosféře pak jsou knihovny obecně nuceny svou existenci obhajovat, což se národních knihoven týká obzvláště.

Pravděpodobně ale největší výzvu pro národní knihovny (a samozřejmě nejen pro ně) představují možnosti nízkonákladového publikování. Textové editory a další systémy DTP totiž umožňují velkému množství individuálních osob produkovat obrovskou řadu „publikací“, které se svým charakterem spíše než monografiím blíží článkům a které nejsou zcela veřejné ani zcela soukromé. Pro národní knihovny se tak stává velmi komplikované naplnit jejich základní funkci, kterou je zodpovědnost za úplné uchování národní produkce.

Posledním faktorem, který má vliv na národní knihovny v současnosti, je podle Wainwrighta sociální rovnoprávnost a spravedlnost. Od veřejných institucí obecně se stále s větší samozřejmostí očekává, že jsou schopny své prostory zpřístupňovat i postiženým občanům. Od národních knihoven se však navíc mnohde očekává, že

v případě neexistence jiných ústředních institucí jsou schopny zajistit pro tyto občany nejen přístup do svých prostor, ale i odpovídající přístup k informacím.

Ve světle všech výše uvedených faktorů vyvstává otázka, jaké role a funkce by dnes národní knihovny měly zajišťovat, nechtějí-li se stát institucemi nepotřebnými, institucemi snadno nahraditelnými. E. Wainwright navrhuje tři strategie pro národní knihovny, v nichž vystupují jako **zprostředkovatelé národních identit a kultur, zprostředkovatelé národního ekonomického pokroku a zprostředkovatelé mezinárodních přístupů** (WAINWRIGHT, 1993, s. 116–117).

Jako zprostředkovatelé národních identit a kultur by národní knihovny podle E. Wainwrighta v první řadě měly usilovat o to, aby byly schopny poskytovat co nejúplnější fondy publikací vydaných v dané zemi bez ohledu na formát a zároveň aby byly schopny, díky využití možností elektronického uchovávání dokumentů a elektronických sítí, zajistit přístup k těmto publikacím skutečně celému národu. K dosažení tohoto úkolu se v konkrétních zemích může stát nezbytné aktualizovat zákon o povinném výtisku tak, aby se jeho součástí staly i zvukové, vizuální a elektronické dokumenty. Sám zákon o povinném výtisku však zpravidla nebude zárukou úplných fondů publikací vydaných v dané zemi. K jeho dosažení (či spíše k pokusu o jeho dosažení) bude třeba mnohem intenzivněji rozvíjet aktivity na vyhledávání významných nepublikovaných dokumentů a dokumentů publikovaných, které však nejsou široce distribuovány (šedá literatura), dokumentů ve speciálních formátech a dokumentů kulturních a jazykových menšin. Velmi podstatnou roli při tvorbě úplných fondů publikací vydaných v dané zemi může sehrát též spolupráce s ostatními knihovnami v zemi i s dalšími subjekty informačního procesu, jako jsou např. samotní vydavatelé. Při plnění svého základního úkolu mohou navíc národní knihovny v případě neexistence samostatných institucí působit i jako archivy vládních či významných soukromých dokumentů, neboť shromažďování a uchovávání těchto dokumentů je z hlediska zachycení národního kulturního dědictví stejně důležité jako shromažďování a uchovávání ostatních dokumentů. V poslední řadě se může úkolem národních knihoven stát, jak již bylo dříve uvedeno, shromažďování a zpřístupňování dokumentů pro hendikepované v rámci celé země, pokud pro tyto účely neexistuje jiná ústřední instituce.

Shromažďování a uchovávání úplných fondů národní produkce již tradičně neznamena pouze převzetí zodpovědnosti za uchování jisté části světového písemného dědictví, nýbrž hraje důležitou roli i při vytváření národního povědomí a soudržnosti. Jakkoliv by se mohlo zdát, že v dnešním světě již není potřeba tuto tradiční roli dále rozvíjet, současný vývoj dokládá, že tato potřeba stále existuje a naopak se stává stále intenzivnější. Pomíne-li ty národy či kultury, které bojují o svou nezávislost a jejichž potřeby jsou zcela evidentní, potřeba reprezentovat konkrétní kulturu či jazyk existuje i u těch národů, které svou nezávislost již získaly. V současné době, kdy celý svět díky novým technologiím zaplavuje „nadanárodní“ kultura a stále více se prosazuje angličtina, se totiž zdá být opět nutné chránit kultury a jazyky jednotlivých národů. Tradiční role národních knihoven reprezentovat konkrétní kultury a jazyky tak může získat zcela nový rozměr, v rámci něhož se národní knihovny mohou stát jistou obranou proti stále rostoucím globalizačním tendencím (VITI-

ELLO, 2001b). V praxi se kulturní role národních knihoven pak mohou projevat zvýšeným množstvím propagačních aktivit, jako jsou např. výstavy, semináře, publikace či nejrůznější průvodce k samotným fondům národních knihoven.

Vedle rolí kulturních mohou národní knihovny sehrát i významné role v oblasti ekonomického rozvoje jednotlivých zemí. Vědom si tohoto faktu, E. Wainwright označuje národní knihovny též za možné zprostředkovatele národního ekonomického pokroku. V rámci podpory ekonomického rozvoje země může být pro národní knihovny jeden z jejich hlavních úkolů podíl na rozvoji (popř. řízení) takových národních systémů, v rámci nichž je uživatelům usnadněn přístup k jednotlivým národním fondům i ke konkrétním informacím.

K rozvoji národních systémů mohou národní knihovny konkrétně přispět několika způsoby. Předně se mohou podílet na vybudování a udržování systémů pro lokaci dokumentů uchovávaných ve veřejně přístupných institucích. Dále pak mohou zajišťovat přístup k širokému spektru bibliografických záznamů, který konečným uživatelům usnadní dostupnost konkrétních dokumentů a knihovněm v zemi dá možnost sdílet náklady na katalogizaci. Vedle přístupu k bibliografickým záznamům mohou národní knihovny zajišťovat i další referenční služby, jež uživatelům pomohou najít odpovídající národní zdroje informací, či mohou rozvíjet přímé služby na podporu podnikání. Velmi významné role mohou též zastávat v oblasti koordinace a metodiky, kde se mohou konkrétně podílet na dosažení dohod mezi hlavními knihovnami v zemi ohledně rozdělení zodpovědnosti za akvizici dokumentů tak, aby se minimalizovaly náklady. Dále pak mohou koordinovat programy na podporu uchování národní tištěné produkce, poskytovat vedení v oblasti národních komunikačních sítí a knihovních standardů a také mohou poskytovat konzultační a poradenské služby ostatním informačním institucím v zemi tak, aby bylo zajištěno co nejefektivnější fungování systému a aby se vůči vládě staly garantem efektivního využívání veřejných financí (WAINWRIGHT, 1993, s. 117).

V neposlední řadě podle E. Wainwrighta mohou národní knihovny působit jako zprostředkovatelé mezinárodních přístupů. Vzhledem k rozvoji celosvětových sítí, které umožňují přístup ke stále většímu množství dokumentů, je tedy dalším možným úkolem národních knihoven rozvíjet ve spolupráci s dalšími mezinárodními i národními institucemi mezinárodně dostupné služby. Základním předpokladem těchto služeb přitom je rozvoj patřičných standardů i samotných sítí a rozvoj prostředků k snadnému nalezení jednotlivých zdrojů i k jejich využití, a to nejen profesionály, ale i konečnými uživateli. Z hlediska národních knihoven současný vývoj sítí navíc znamená neustálé hledání vhodné rovnováhy mezi fyzickým shromažďováním dokumentů a jejich získáváním na požádání z ostatních knihoven v zemi či v zahraničí.

Jak je patrné z výše uvedeného textu, národní knihovny i v současné době mohou zastávat mnohé funkce a role. Otázkou však stále zůstává, které funkce musí plnit nezbytně ony a které naopak mohou zabezpečovat jiné knihovny či informační instituce v zemi. Obecně je, dnes stejně jako i v minulosti, velmi komplikované na tuto otázku odpovědět, neboť národní knihovny v každé zemi prošly svou vlastní historií a na každou z nich v současné době působí jiné ekonomické, politické, společenské a

další podmínky dané země, které do značné míry určují její funkce a role. Jisté zobecnění nabízí pouze definice národní knihovny podle normy ISO 5127, která za základní funkce národní knihovny považuje odpovědnost za získávání a uchovávání publikací vydaných v dané zemi a která jakoby všechny ostatní funkce považovala z hlediska národních knihoven jistým způsobem za „nadstavbové“ (ISO 5127, 2003, čl. 3.2.02).

Zúžení funkcí národních knihoven na získávání a uchovávání publikací vydaných v dané zemi v žádném případě neznamena jakékoliv zpochybnění významu ostatních funkcí, které dnes zajišťují mnohé národní knihovny, nebo které uvádí E. Wainwright jako možné funkce národních knihoven. Je zcela přirozené, že v zemích, kde národní knihovny postupně získaly ústřední místo v knihovnických systémech, se tyto knihovny samy snaží zajišťovat i nově vznikající ústřední funkce. Současně je však nutné si uvědomit, že národní knihovny s mnoha funkcemi se již v minulosti dostávaly a v současnosti stále více dostávají spíše do role ústředních knihoven země, pro které je zabezpečení funkcí národní knihovny (tzn. získávání a uchovávání publikací vydaných v dané zemi) pouze jedním z mnoha úkolů. Zajištění funkcí národní knihovny by však pro tyto knihovny stejně jako i pro knihovny s méně funkcemi mělo hrát prioritní roli, neboť právě zabezpečení těchto funkcí staví národní knihovny z národního i mezinárodního hlediska do pozice výjimečných, nesnadno nahraditelných institucí.

Problematika typologie národních knihoven

Určité národní povědomí stejně jako i konkrétní národní potřeby vedly v jednotlivých zemích či regionech k myšlence vytvoření národní knihovny. V některých zemích tak vznikly zcela nové instituce, které byly od samého počátku zamýšleny jako národní knihovny. V jiných zemích byly funkcemi národní knihovny naopak pověřeny již dříve za jiným účelem vybudované knihovny. V současné době se proto ve světě můžeme setkat jak s „čistě“ národními knihovnami, tak s národními knihovnami, jež vedle funkcí národních knihoven zajišťují i funkce jiné. Navíc se můžeme setkat i s oborově zaměřenými knihovnami či s knihovnami pro hendikepované uživatele, které svým jménem signalizují národní působnost.

Zda posledně jmenované knihovny zařazovat do kategorie národních knihoven, jak již bylo naznačeno na začátku příspěvku, je do značné míry problematické. Jisté je, že tyto knihovny nesplňují základní podmínku jakékoliv definice národních knihoven, kterou je získávání a uchovávání výtisků všech publikací vydaných v dané zemi. Na druhou stranu však zajišťují jisté národní potřeby, které jim vymezují zcela specifická místa v knihovnických systémech daných zemích. V literatuře o národních knihovnách se proto lze setkat se zařazením těchto knihoven do kategorie národních knihoven. Zcela jednoznačně tak učinil např. Godfrey Burston, který se v roce 1973 pokusil o analýzu národních knihoven z hlediska jejich typologie. Ve svém článku *National libraries : an analysis* (Národní knihovny : analýza) rozlišil národní knihovny **kulturní, víceúčelové, předmětově orientované (oborové), referenční a výpůjční a národní knihovny pro hendikepované čtenáře** (BURSTON, 1973).

Vedle otázky, zda do kategorie národních knihoven zařadit oborově zaměřené knihovny a popř. i knihovny pro hendikepované čtenáře, které se svým jménem ozna-

čují za národní, stojí též otázka, zda do stejné kategorie zařadit i ty knihovny, které svou působnost omezují pouze na určitou (zpravidla formálně nezávislou) oblast konkrétního státu či jazykovou skupinu. Odpověď ani na tuto otázku není jednoduchá a nabízí rovněž rozdílné pohledy.

Odlíšné pohledy na působnost národních knihoven z geografického hlediska jsou v jednotlivých částech světa do značné míry dány rozdílným chápáním pojmu „národní“. Zatímco ve většině zemí je tento pojem synonymem k pojmu „státní“, v některých zemích či regionem je chápán v úzké spojitosti s konkrétním jazykem a etnikem. Do jaké míry preferovat tu či onu podobu národní knihovny, je další otázkou. Obě podoby mají svá opodstatnění, svá silná i slabá místa. Velkou výhodou „státních knihoven“ je snadné vymezení pole jejich působnosti dle hranic konkrétního státu, což zaručuje vůči mezinárodnímu společenství získávání, uchovávání a ve většině zemí i bibliografické zpracování literární produkce z přesně definovaného území. V případě, že by v každém státě existovala taková knihovna, bylo by do velké míry zaručeno uchování celého světového písemného dědictví. Na druhé straně je pro „státní knihovny“, zejména v zemích s mnoha etniky, obtížné stát se vyváženými reprezentanty všech etnik v daných zemích. Neschopnost „státních knihoven“ sehrát jisté kulturní role pro všechna etnika, která zastupují, může i dnes v některých zemích vyvolat potřebu vytvořit řadu knihoven, které tyto role pro jednotlivé kultury a jazyky budou schopné plnit, a „státní knihovny“ jimi zcela nahradit, popř. je pověřit odlišnými funkcemi od funkcí kulturních.

Vedle „státních knihoven“ existují i národní knihovny, které se vztahují k určitému etniku a jazyku a které G. Burston označuje za kulturní národní knihovny. Tyto kulturní národní knihovny v zemích s jedním či několika málo etniky zpravidla splývají se „státními knihovnami“. V zemích s více etniky však svou působnost často omezují pouze na určitou oblast konkrétního státu, která v historii zpravidla existovala samostatně a jistou samostatnost si uchovala dodnes – např. ve Velké Británii působící národní knihovny Walesu a Skotska (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth; National Library of Scotland, Edinburgh) či ve Španělsku národní knihovna Katalánska (Biblioteca de Catalunya, Barcelona). A právě svázanost těchto knihoven s historickými územími, jejichž hranice jsou trvalejšího charakteru než hranice minulých či současných států, je jejich velkou předností, která jim současně vytváří pevné základy. Jejich přednost je však zároveň i jejich nedostatkem. Z hlediska mezinárodního společenství, pro něž je důležité uchování světového písemného dědictví v co největší úplnosti, jsou totiž efektivnější, jak již bylo dříve uvedeno, „státní knihovny“. V případě neexistence „státní knihovny“ je nutné v dané zemi zajistit takový systém kulturních národních knihoven, který pokryje celou produkci státu a zároveň zabráni duplicitám i mezerám v pokrytí.

Systém kulturních národních knihoven do relativně nedávné doby fungoval mj. v bývalé Jugoslávii či Československu. V obou těchto bývalých státech neexistovala jedna „státní knihovna“. V jednotlivých zemích, jež dohromady tvořily jeden státní celek, naopak fungovaly samostatné kulturní národní knihovny, které se po rozpadu těchto státních útvarů staly zároveň knihovnami „státními“. Příklad těchto kulturních národních knihoven demonstruje hned dvě velké zkušenosti – současný státní útvar

nemusí být nutně tentýž státní útvar v budoucnosti (pravděpodobnost změny se úměrně zvyšuje s počtem různých etnik v daném státě) a národní knihovny svázané s jistým etnikem či jazykem mají pevnější základy než pouhé „státní knihovny“.

Z hlediska kulturních národních knihoven jistě není bez zajímavosti, že některé z nich sice omezují svou působnost pouze na určitou část konkrétního státu, na druhou stranu je však jejich národní zájmy nutí působit v celosvětovém měřítku. Příkladem takové kulturní národní knihovny je Národní knihovna Walesu, která svým zájmem o kulturu Keltů jako celek přesahuje hranice Walesu. V celosvětovém měřítku působí též Židovská národní a univerzitní knihovna v Jeruzalémě (Bet ha-sefarim ha-le'umi veħa-universita'i bi-Yerushalayim), která je současně národní knihovnou státu Izrael i národní knihovnou veškerého židovského lidu. Velmi zajímavou kulturní národní knihovnou je i Kurdská knihovna (Kitēbxaneyā Kurđī), která má své exilové sídlo ve Stockholmu. A právě myšlenka exilové národní knihovny znovu poukazuje na fakt, že kulturní národní knihovny jsou nejen zárukou zachování národního dědictví, ale i významnými spolutvářci národního povědomí a soudržnosti.

Židovská národní a univerzitní knihovna v Jeruzalémě, jak vyplývá z názvu, je nejen národní knihovnou státu Izrael a národní knihovnou židovského lidu, ale i knihovnou univerzitní. Lze ji proto kromě skupiny kulturních národních knihoven zařadit i do skupiny národních knihoven, jež G. Burston označuje za víceúčelové. Tyto národní knihovny vedle funkcí pro ně více či méně charakteristických naplňují i funkce příslušející zcela jinému typu knihoven. Konkrétně lze nalézt spojení národních knihoven s knihovnami univerzitními, vědeckými, veřejnými nebo parlamentními. Tato spojení, ke kterým vedly historické důvody stejně jako i důvody ekonomické, mají své klady i zápory. Funkční, z dlouhodobého hlediska, se však mohou stát pouze v tom případě, že jsou schopná naplňovat rovnoměrně role všech typů knihoven, které v sobě zahrnují.

Zejména v zemích, které získaly svou nezávislost relativně pozdě a ve kterých v době vzniku samostatného státu neexistovaly královské knihovny ani národní knihovny daných etnik, byly funkcemi národní knihovny pověřeny univerzitní knihovny – např. Helsinská univerzitní knihovna (Helsingin yliopiston kirjasto) nebo Národní a univerzitní knihovna v Záhrěbu (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb). Ke splynutí národních a univerzitních knihoven v těchto případech přispěl zejména fakt, že univerzitní knihovny vlastnily často právo povinného výtisku z daného území a hrály tedy již před vznikem samostatného státu významné kulturní role. Ke sloučení národní knihovny s knihovnou univerzitní však v některých státech došlo i zcela opačnou cestou, kdy původně národní knihovna převzala i funkce knihovny univerzitní (např. již několikrát zmiňovaná Židovská národní a univerzitní knihovna v Jeruzalémě) (ROJNÍČ, 1966, s. 143).

Vzhledem k tomu, že většina národních knihoven sídlí v hlavních městech, kde působí i univerzity, zajišťují často služby pro univerzitní pracovníky a studenty. Spojení národních knihoven s knihovnami univerzitními (oficiální či neoficiální) je tedy poměrně časté, vzhledem k nutnosti vykonávat veškeré procesy s ohledem na plnění obou rolí však nikoliv zcela bezproblémové.

Dva nejvýznamnější problémy, se kterými se musí vypořádávat většina knihoven s funkcemi národní i univerzitní knihovny, pramení z velké množství uživatelů, jimiž jsou do značné míry univerzitní studenti. Prvním problémem je značné opotřebování dokumentů jednotlivých knihovnických fondů, které jsou zároveň vystaveny mnohem většímu riziku úplného zničení či ztráty. Pokud se tato problematika dotýká zahraniční literatury, jsou tato rizika přijatelná. Méně přijatelná jsou už v případě národní literatury, která je do značné míry získávána prostřednictvím zákona o povinném výtisku. Jistým východiskem je proto rozšíření povinného výtisku na dva exempláře, přičemž první exemplář je určen pro archivní účely a druhý pro výpůjční služby. Toto řešení je však ve většině případů pouze částečné, neboť zpravidla pokrývá domácí produkci až od určitého roku a vůbec nepokrývá zahraniční patriotika. Dalším možným řešením je zpřístupňování zvláště ohrožených dokumentů na alternativních nosičích – např. mikrofilmu či CD-ROM. Vzhledem k tomu, že převod dokumentů na alternativní nosiče je časově i finančně velmi náročný, je i toto řešení pouze částečné. Druhým velkým problémem, pramenícím z velkého množství uživatelů, je problém prostorový. Velké množství uživatelů má velké prostorové nároky, které ne všechny knihovny jsou schopny plně uspokojit. Některé knihovny se tuto situaci snaží řešit separátními studovny pro studenty. Jiné zvažují možnost zavedení jistých omezení v přístupu do knihovny. Jejich skutečnému zavedení však zpravidla brání samotný způsob financování těchto knihoven. Pokud jsou financovány univerzitou, je jejich otevřenost vůči studentům zcela logická. Omezení nebo zabránění přístupu studentů do těchto národních knihoven, jež jsou financovány z veřejných prostředků, by odporovalo principu veřejného přístupu (POPRÁDY, 1995).

Velké množství národních knihoven působí zároveň jako vědecké knihovny. Svým zaměřením se zpravidla orientují na humanitní vědy, což je do značné míry dáno faktem, že jejich nemalá část vznikla v době, kdy tato literatura převládala nad literaturou z ostatních věd. Na druhou stranu poměrně málo národních knihoven působí současně jako veřejné knihovny. Toto spojení se jeví jako nejproblematictější a je obvykle znakem méně rozvinutých zemí (např. Indie). Posledním možným spojením, jak vyplývá ze zprávy G. Burstona, je spojení národní knihovny s knihovnou parlamentní. Zde se nabízí uvést jako příklad Kongresovou knihovnu ve Washingtonu (a G. Burston tak také činí). Nicméně, příklad to není nejvhodnější, neboť Kongresová knihovna není národní knihovnou podle žádného zákona, pouze funkce národní knihovny vykonává, přičemž právě ty nejzákladnější jsou diskutabilní. Kongresová knihovna totiž shromažďuje povinný výtisk na základě copyrightu, který pokrývá dokumenty vydané v USA pouze do určité míry. Také druhý nejtýpichtější znak národních knihoven – tvorba národních bibliografií – je problémový, protože Kongresová knihovna nevytváří žádnou oficiální národní bibliografii. Tu, opět pouze do určité míry, zastupuje registrace dokumentů v rámci systému copyrightu společně s katalogizací dokumentů v katalogu Kongresové knihovny. Vhodnějším příkladem spojení národní a parlamentní knihovny se proto zdá být Národní parlamentní knihovna v Tokiu (Kokuritsu Kokkai Toshokan). Tato knihovna byla sice vytvořena podle modelu Kongresové knihovny a i dnes lze nalézt mnohé společné znaky, nicméně na rozdíl od Kongresové knihovny vlastní právo povinného výtisku a naplňuje tak

základní znak národních knihoven. Hlavní činnosti obou posledně jmenovaných knihoven jsou však, i přes mnohé další činnosti, zaměřeny zejména na služby legislativním orgánům daných zemí. A právě služby legislativním orgánům jsou v některých dalších zemích chápány jako jedna z hlavních funkcí národních knihoven vůbec.

Obrovský nárůst dokumentů a rozvoj vědy a techniky společně s novými nároky na služby informačních institucí vyvolal zejména od poloviny 19. století, jak již bylo uvedeno v historickém přehledu, potřebu specializovaných knihoven. V některých zemích vedle lokálně působících specializovaných knihoven vznikly i takové specializované knihovny, jejichž úkolem bylo a v současnosti stále je zajišťovat potřeby pro konkrétní obory v celonárodním měřítku. G. Burston, stejně jako i jiní autoři, tyto knihovny nazývá oborovými národními knihovnami a chápe je jako jednu z kategorií národních knihoven obecně. V tomto bodě se však rozchází s libovolnou definicí národní knihovny, neboť ani jedna možnost jakékoliv specializace nepřipouští, všechny naopak zdůrazňují univerzálnost fondů národních knihoven. Otázkou tedy je, čím jsou tyto knihovny, jestliže nejsou knihovnamí národními. Zcela jednoznačnou odpověď lze nalézt v normě ISO 5127 *Informace a dokumentace – Slovník*, která „knihovnu mající v národním měřítku zvláštní odpovědnost za získávání dokumentů z určitého oboru“ označuje za ústřední specializovanou knihovnu (ISO 5127, 2003, čl. 3.2.05).

Ústřední specializované knihovny či oborové národní knihovny, použijeme-li terminologii G. Burstona, mohou být samostatné instituce, jako je tomu např. v USA, kde působí Národní lékařská knihovna, Národní zemědělská knihovna (US National Agriculture Library, Beltsville) a Národní pedagogická knihovna (National Library of Education, Washington). Funkce těchto knihoven však mohou zajišťovat i jiné knihovny, a to zejména knihovny univerzitní či univerzální národní knihovny.

Vedle oborových národních knihoven chápe ve svém článku G. Burston jako samostatnou kategorii národních knihoven i národní knihovny pro hendikepované čtenáře. Jejich zařazení do kategorie národních knihoven je však stejně problematické jako zařazení oborových národních knihoven. Obdobně jako u předchozího typu knihoven mohou i národní (ústřední) knihovny pro hendikepované čtenáře působit jako samostatné instituce – např. ve Velké Británii Národní knihovna pro nevidomé (National Library for the Blind, Stockport). V některých případech mohou být též součástí jiných institucí, mj. i univerzálních národních knihoven.

Poslední kategorií národních knihoven, kterou zmiňuje G. Burston, je kategorie národních knihoven výpůjčních a referenčních. V tomto případě jsou uvažovány takové národní knihovny, jejichž knihovní fondy jsou zcela nebo částečně dostupné pouze pro referenční účely, či naopak pouze pro výpůjční služby. Do této kategorie navíc může patřit i takový typ výpůjční knihovny, jenž se zaměřuje na rozesílání požadavků na dokumenty a na organizaci těchto služeb na národní úrovni. G. Burston při vymezení této kategorie národních knihoven vycházel ze zkušeností Velké Británie, kde před zákonem o Britské knihovně (The British Library, London) z roku 1972 existovaly dvě samostatné instituce, jež tyto služby zajišťovaly – tzn. Knihovna Britského muzea působila jako národní univerzální referenční knihovna a Národní cent-

rální knihovna (National Central Library) jako národní univerzální výpůjční knihovna.

Ačkoliv analýza národních knihoven z hlediska jejich typologie byla G. Burstonem zpracována již v roce 1973, dá se říct, že i dnes může být v mnohém přínosná. Poněkud problematická je pouze, jak již bylo uvedeno výše, v otázce kategorie těch knihoven, jež nezajišťují shromažďování a uchovávání všech publikací z určitého území. Tyto knihovny plní sice jisté ústřední funkce, které mají velký význam z hlediska národních i mezinárodních knihovních systémů, neplní však funkce, které národní knihovně vymezuje její libovolná definice.

Závěr

V průběhu své více než dvousetleté existence národní knihovny prodělaly značný vývoj, v rámci něhož se v důsledku vnějších i vnitřních vlivů měnily jejich funkce a role. V současné době lze konstatovat, že národní knihovny zpravidla zajišťují více funkcí, než jim vymezuje jejich definice. V konkrétních podmínkách jednotlivých zemích je těžké určit, které funkce, jež ta či ona národní knihovna zajišťuje navíc, lze skutečně považovat za „nadstavbové“, neboť každou z těchto funkcí daná knihovna získala na základě jistého vývoje. Obecně lze pouze říct, že žádná z těchto „nadstavbových“ funkcí by neměla ohrožovat či omezovat zabezpečení základních funkcí národní knihovny (tzn. shromažďování a uchovávání publikací vydaných v dané zemi), neboť zajištění právě těchto funkcí staví jednotlivé národní knihovny z hlediska národního i mezinárodního do role výjimečných institucí, jež významným způsobem přispívají k zachování kontinuity lidského vývoje.

Použitá literatura

1. BURSTON, Godfrey (1973). National libraries : an analysis. *International library review*, 1973, roč. 5, č. 2, s. 183–194. Znovu otištěno In LINE, M. B., LINE, J. (eds.). *National libraries*. London : Aslib, 1979, s. 87–98.
2. CORNISH, Graham P. (1991). *The role of national libraries in the new information environment*. Paris : UNESCO, 1991. 96 s. PGI-91/WS/4.
3. ESDAILE, Arundell (1934). *National libraries of the world : their history, administration and public services*. 1st ed. London : Grafton, 1934. 386 s.
4. ESDAILE, Arundell (1957). *National libraries of the world : their history, administration and public services*. 2nd ed. London : Library Association, 1957. xv, 413 s.
5. HUMPHREYS, K. W. (1966). National library functions. *UNESCO bulletin for libraries*, 1966, roč. 20, č. 4, s. 158–169. Znovu otištěno In LINE, M. B., LINE, J. (eds.). *National libraries*. London : Aslib, 1979, s. 64–75.
6. ISO 5127:2003. *Informace a dokumentace – Slovník*. Praha : Český normalizační institut, 2003. 159, [1] s.
7. LINE, Maurice B. (1989). *National library and information needs : alternative means of fulfilment, with special reference to the role of national libraries*. 1st ed. Paris : UNESCO, 1989. 62 s. PGI-89/WS/9.

8. LINE, Maurice B. (1998). National libraries : hub, apex, base or what? *Alexandria*, 1998, roč. 10, č. 2, s. 89–91.
9. LINE, Maurice B. (2001). Changing perspective on national libraries : a personal view. *Alexandria*, 2001, roč. 13, č. 1, s. 43–49.
10. LOR, Peter Johan (1997). *Guidelines for legislation for national library services*. With the assistance of Elizabeth A. S. Sonnekus. Paris : UNESCO, 1997. 86 s. CII-97/WS/7. Dostupný též z WWW: <http://www.unesco.org/webworld/nominations/guidelines1_h.htm>.
11. *National libraries : their problems and prospects : symposium on national libraries in Europe Vienna, 8–27 September 1958*. 1960. Paris : UNESCO, 1960. 125 s.
12. NĚMCOVÁ, Eva (2003). *Národní knihovna : pojem, funkce a význam pro společnost na prahu 21. století*. Praha, 2003. 197 s. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta, Ústav informačních studií a knihovnictví, 2003. Vedoucí diplomové práce PhDr. Eva Bratková.
13. POPRÁDY, Géza (1995). Book museum or a living and functioning big research library? : the basic problem of the national library. In *CENL : Conference of European National Librarians : 9th meeting held in Bern 14–15 September 1995 : CENL 1995*. Bern : Schweizerische Landesbibliothek, 1995, přeruš. str.
14. Regional seminar on the development of national libraries in Asia and the Pacific Area : Manila, Philippines, 3–15 February 1964 (1964). *UNESCO bulletin for libraries*, 1964 roč. 18, č. 4, s. 149–164.
15. ROJNIC, Matko (1966). University libraries in a double function : national and university libraries, regional and university libraries, city and university libraries and their double function. *Libri*, 1966, roč. 16, č. 2, s. 140–147. Znovu otištěno In LINE, M. B., LINE, J. (eds.). *National libraries*. London : Aslib, 1979, s. 112–119.
16. SCHICK, Frank L. (1971). The international standardization of library statistics. *UNESCO bulletin for libraries*, 1971, roč. 25, č. 1, s. 2–11.
17. SYLVESTRE, Guy (1987). *Guidelines for national libraries*. Paris : UNESCO, 1987. iv, 102 s. PGI-87/US/17.
18. TYULINA, Natalia (1976). National libraries. In KENT, Allen, LANCOUR, Harold, DAILY, Jay E. (eds.). *Encyclopedia of library and information science. Vol. 19, Names to Nigeria, Academic libraries in*. New York : Marcel Dekker, 1976, s. 94–113.
19. VITIELLO, Giuseppe (2001a). National libraries : the concept and the practice, 1700–2000. *Alexandria*, 2001, roč. 13, č. 3, s. 139–151.
20. VITIELLO, G. (2001b). National libraries in the age of globalization. *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie*, 2001, roč. 48, č. 5, s. 271–279.
21. WAINWRIGHT, Eric (1993). National library in an electronic age : dinosaur or catalyst? *Alexandria*, 1993, roč. 5, č. 2, s. 111–118.
22. WORMAN, Curt D. (1959). National libraries in our time : the UNESCO Symposium on National Libraries in Europe. *Libri*, 1959, roč. 9, č. 4, s. 273–307.

Literatura k dalšímu studiu

1. *Alexandria : the journal of national and international library and information issues*. 1989- , roč. 1, č. 1- . Aldershot : Ashgate, 1989- . 3x ročně. Vydáváno ve spolupráci s The British Library. ISSN 0955-7490.
2. Conference of Directors of National Libraries. *Conference of Directors of National Libraries* [online]. Canberra : National Library of Australia, last mod. 30-Jul-2003 [cit. 2003-09-22]. Dostupný z WWW: <<http://www.nla.gov.au/initiatives/meetings/cdn/>>.
3. CORNISH, Graham P. The changing role of the national library in the new information environment. *Alexandria*, 1992, roč. 4, č. 2, s. 125–142.
4. *Gabriel : gateway to Europe's national libraries* [online]. 1995. London : The British Library, 1995- [cit. 2004-01-19]. Dostupný z WWW: <<http://portico.bl.uk/gabriel/>>.
5. GOODRUM, Charles A. National libraries. In WEDGEWORTH, Robert (ed.). *World encyclopedia of library and information services*. 2nd ed. Chicago : ALA, 1986, s. 580–592.
6. HUMPHREYS, K. W. *A national library in the theory and in practice*. London : British Library, 1987. 86 s.
7. IFLA. National Libraries Section. *National Libraries Section* [online]. The Hague : IFLA, latest rev. 8 Nov 2004 [cit. 2004-01-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.ifla.org/VII/s1/sn1.htm>>.
8. KOLDING NIELSEN, Erlend. The culture obligations of national libraries : a different view upon their national importance. *Newsletter of the IFLA Section on National Libraries*, December 1997, s. 16–21.
9. LINE, M. B., LINE, J. (eds.). *National libraries*. London : Aslib, 1979. 328 s.
10. LINE, M. B., LINE, J. (eds.). *National libraries 2 : 1977–1985*. London : Aslib, 1987. 395 s.
11. LINE, Maurice B. Potřebujeme národní knihovny, jestliže ano, pak jaký typ? : pohled z hlediska analýzy národní knihovny a informačních potřeb. Přeložila a upravila Jaroslava Dolejší. *Národní knihovna*, 1991, roč. 2, č. 2, s. 72–84.
12. LINE, Maurice B. National libraries. In WEDGEWORTH, Robert (ed.). *World encyclopedia of library and information services*. 3rd ed. Chicago : ALA, 1993, s. 605–611.
13. LINE, Maurice B. National libraries and the decline of the nation state. *Alexandria*, 1993, roč. 5, č. 2, s. 95–98.
14. LINE, Maurice B. *What national libraries have been in the past and what they might be in the future : conference held at the Biblioteca de Catalunya 18 February, 1994*. Barcelona : Biblioteca de Catalunya, 1994. 31 s.
15. LINE, Maurice B. Back to basics for national libraries? *Alexandria*, 1995, roč. 7, č. 1, s. 1–2.
16. LINE, Maurice B., LINE, Joyce (eds.). *National libraries 3 : a selection of articles on national libraries, 1986-1994*. London : Aslib, 1995. vii, 303 s. ISBN 0-85142-3426.
17. LINE, Maurice B. What do national libraries do in the age of the Internet? *Ariadne* [online], 1998, č. 13 [cit 2002-10-13]. Dostupný z WWW: <<http://www.ariadne.ac.uk/issue13/main/>>.
18. LINE, Maurice B. What exactly is a national collection? : editorial. *Alexandria*, 1998, roč. 10, č. 1, s. 1–2.

19. LINE, Maurice B. Do national libraries have a future?. *Logos*, 1999, roč. 10, č. 3, s. 154–159.
20. *Newsletter of the IFLA Section on National Libraries*. Paris : Biblioth que nationale de France, 1997- . Nepravidelně. ISSN 1019-8520.
21. *Proceedings of the International Conference on National Libraries – towards 21st century : April 20-24, 1993, Taipei*. 1st ed. Taipei (CN) : National Central Library Republic of China, 1994. 1077 s. ISBN 957-678-159-0. ISBN 957-678-158-2.
22. RUGAAS, Bendik. Past, present and future relations between the IFLA Section of National Libraries and the Conference of Directors of National Libraries. *IFLA Journal*, 1994, roč. 20, č. 2, s. 141–144.
23. SCOTT, Marianne. Conference of Directors of National Libraries : forum for discussion and action. *Alexandria*, 1995, roč. 7, č. 1, s. 37–45.

Poznámky:

- 1) Překlady všech cizojazyčných textů provedeny autorkou článku.
- 2) Národní stát je zde chápán především ve smyslu státu, jehož hranice více či méně odpovídají hranicím konkrétního národa.

